

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ISSN 2076-5908

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 3. 2017

Черкаси – 2017

Conclusion. *University professors played an important role in the cultural and public life of Kiev. The high status of the scholarly republic contributed to the development of education and culture. Thus, the professorial corporation and university occupied a leading role in the socio-cultural life of the city.*

Key words: *City, university, professorial corporation, everyday life.*

Одержано редакцією 25.04.2017

Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 94 (477): 929 Єфименко «1848-1918» (045)

ДРАЧ Оксана Олександрівна,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

«ТРУДОВЕ ЖИТТЯ ДАЛО ВАМ УЧЕНУ СЛАВУ»: ОЛЕКСАНДРА ЯКІВНА ЄФИМЕНКО – НАУКОВИЦЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ*

У статті здійснено аналіз обставин життя і наукової діяльності першої жінки доктора історії в Російській імперії. Встановлено, що сформовані в дитячі роки установки на пріоритет внутрішнього / духовного над зовнішнім / матеріальним стали стрижнем особистості Олександри Яківни. Природна допитливість, наполегливе бажання пізнання навколишнього світу у поєднанні з старанністю та сумлінністю стануть запорукою відмінного навчання в гімназії, а також визначать життєве кредо науковиці – самовдосконалення і постійну працю над собою.

Ключові слова: *Олександра Яківна Єфименко, народництво, науковиця, почесний доктор російської історії.*

Постановка проблеми. Образ ученої жінки, що в 30-х роках XIX ст. здався комічним, уже через тридцять років поступово став об'єктом захоплення, а ідея допуску жінок до вищої освіти і наукової сфери постійно була в центрі уваги громадськості Заходу і Російської імперії. Своїми біографіями жінки, що обрали сферу наукових пошуків як форму соціальної реалізації, сприяли формуванню позитивного образу жінки-інтелектуала і руйнації міфу про «синю панчошу». Відтоді ґрунтовна освіта жінок перестала асоціюватися з неминучою втратою жіночості, безшлюбністю та статевою неприродністю. Поважне місце серед піонерок наукової ниви другої половини XIX – початку XX ст. належить знаній історички, етнографу, першій у Російській імперії жінці – почесному доктору історії, викладачці і громадській діячці Олександрі Яківні Єфименко (1848 – 1918). У наступному році виповнюється 170 років із дня народження і 100 років від дня трагічної загибелі авторитетної науковиці, що актуалізує ґрунтовне студювання її життя і діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя і науковий доробок ученої в радянській період досліджували Д.І. Багалій, П.Г. Марков, В.А. Смолій [1–3]. Її – росіянку за походженням – сучасна українська історична наука зараховує до визначних українок-учених Новітньої доби. Спроби вивчення життя і спадщини О.Я. Єфименко реалізовано київським дослідником С.Ф. Пивоваром [4; 5]. Окремих аспекти життя науковиці зацікавили зарубіжних учених, зокрема професора Віденського університету А. Капелера [6]. Чимало цінних матеріалів до біографії О.Я. Єфименко віднайдено й опубліковано археографом Г.М. Стариковим [7–9]. Утім у сучасній українській історіографії донині не створено комплексної праці щодо осмислення життя і творчості О.Я. Єфименко, а статті в енциклопедичних і довідкових видання про дослідницю почасти хибують огріхами. Вважаємо за необхідне заповнити виявлену лаку.

Метою нашої статті є осмислення життя і діяльності О.Я. Єфименко за допомогою методик психоісторії і гендерного аналізу. Завдання дослідження полягають у пошуку

* Публікація містить результати досліджень, проведених за проектом фундаментального дослідження за рахунок видатків державного бюджету «Соціальні практики формування гендерної чутливості й толерантності в традиційному українському суспільстві модерного періоду» (державний реєстраційний номер 0115U000640)

відповіді на такі питання: які основні рушійні сили життя Олександри Яківни? Які схильності визначали її поведінку? Які внутрішні і зовнішні обставини зумовили розвиток саме таких уподобань?

Задля досягнення мети скористаємося підходом американського психоісторика Л. деМоса, який наголошує, що осмислення життя і діяльності видатної особистості потребує від дослідника дотримання інтелектуальної чесності, оскільки пріоритетним завданням ученого визначаємо не так опис, як пояснення подій, що відбулися [11, 8]. Джерельну базу наших рефлексій становлять его-документи – автобіографія О.Я. Єфименко (дату написання 25 серпня 1903 р.), що являє собою лист до невстановленої особи, оригінал якої зберігається у Vakhmeteff Archive of Columbia University Rare Book and Manuscript Library, надана закордонним членом НАН України А. Капелером і опублікована Г.М. Стариковим, а також епістолярій дослідниці [7–9; 12].

Виклад основного матеріалу. Народилася Олександра Яківна Єфименко (у дівочтві – Ставровська) 30 травня 1848 р. у с. Кузомень Кольського повіту Архангельської губернії (нині Мурманська область РФ), розташованого на Терському березі Білого моря, де батько служив становим приставом [13].

У 1856 р. родина Ставровських переїхала до Архангельську, де минули шкільні роки Олександри. З другого року навчання завдяки допитливості і всепоглинаючій схильності до читання вона стала найкращою ученицею в гімназії [7, 51–52]. У 1863 р. Олександра з відзнакою закінчила Архангельську жіночу гімназію й отримала свідоцтво домашньої вчительки і наставниці, що знаменувало завершення жіночої освіти.

З точки зору професійної реалізації, гімназія давала перспективи кар'єри вчительки в початкових школах та в нижчих класах жіночих гімназій. У тодішніх пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Проте складні сімейні обставини – смерть батька і старшого брата, хронічна хвороба матері, необхідність піклування про освіту молодших братів і сестри – не залишали вибору. У 1864 р. Олександра Яківна розпочала трудовий шлях вчителькою жіночого відділення двокласного парафіяльного училища в повітовому містечку Холмогори Архангельської губернії з окладом 200 руб на рік. Таким чином, у шістьнадцять років вона стає головою і годувальником родини Ставровських.

Переїзд у Холмогори став поворотним пунктом у житті Олександри: вона розпочала самостійне життя. Мотивацію відповідальності за близьких посилював неабиякий інтерес до педагогічної роботи і можливостей саморозвитку, які вона відкривала перед допитливою вчителькою. Олександра навчала учениць і сама вчилася, надолужуючи відчутні пробіли власної освіти. Вона працювала по 10–15 годин на добу, в дні навчальних занять не дозволяла собі ні відпочинку, ні розваг. Учителька разом з вихованками подорожує до Архангельська для ознайомлення з містом, життям і звичаями населення, вивчає історію губернії.

Додатковим чинником розширення кругозору Олександри в умовах віддаленої від культурних центрів північної глушини уможлиблювало перебування у Холмогорах політичних засланих, які репрезентували інтелігентне товариство. Знайомство і спілкування з одним із них – Петром Савичем Єфименко (1835–1908) – визначило подальшу долю юної вчительки. Петро Савич – етнограф за покликанням – долучив Олександру до розроблення накопиченого фольклорного матеріалу і складання словника місцевих діалектів. За його допомоги вона опановує ази наукового пошуку, методики систематизації емпіричного матеріалу, розкриває здатність до узагальнень і письмового викладу власних думок. Як зауважив професор Д.І. Багалій, наставництво Петра Савича замінило Олександрі Яківні університетську підготовку [1, 7]. Близькою для Олександри була й ідейна платформа її наукового керівника – народництва.

Спочатку наставник і керівник з часом Петро Савич став для Олександри Яківни вірним другом, чоловіком і супутником усього життя. Побралися молодята 9 лютого 1870 р., обвінчавшись у Холмогорській церкві.

Природна допитливість, наполегливе прагнення самовдосконалення і наставництво чоловіка скеровують зусилля О.Я. Єфименко на дослідницьку ниву. В Архангельську вона вивчає архівні матеріали, досліджує місцеві говірки, продовжує знайомитися зі звичаями народностей Півночі. Олександра Яківна «не побоялася на два роки зануритися у вивчення архівних документів, щоб з витоків джерел отримати бажане знання» [14, 617]. Результативність перших кроків дослідниці на ниві етнографії, що перебувала в фазі активного

наукового становлення в державі, поглиблюється завдяки виявленим здібностям до науково-популярного викладу емпіричного матеріалу. Її твори – «Деревня Тавра», «Год лопаря», «Мурманские промыслы», «День крестьянской семьи», «На Югорском море» – нариси про життя простих людей у Помор'ї, побут, звичаї, традиції лопарів і самоїдів, що населяли Архангельські тундри. Публікації Олександри Яківни з'являються в місцевій газеті «Архангельские губернские ведомости», столичному часопису «Детское чтение». Це підвищує власну самооцінку молодій дослідниці, позаяк редакції охоче друкували статті за її авторства. Відчуття успішності посилювали й авторські гонорари, що були вкрай важливим джерелом коштів родини за відсутності інших можливостей заробітку в північній глушині. В автобіографії О.Я. Єфименко визнавала, що її літературно-наукова діяльність безпосередньо пов'язана із заміжжям [13].

Наступний етап життя Олександри Яківни проходить поза рідною глушиною Півночі. Наполегливі клопотання щодо дозволу П.С. Єфименку проживати в центральних губерніях влада задовольнила, і наприкінці 1872 р. родина покидає Архангельську губернію. Вони оселяються у Воронежі, де Петра Савича звільнили від нагляду поліції. Олександра Яківна весь час присвячує вивченню, систематизації і підготовці до видання зібраних ще в Архангельську емпіричних матеріалів. Вона впорядковує словник місцевих говірок, збірник юридичних звичаїв народів півночі, готує до публікації перші свої ґрунтовні роботи «Артели Архангельской губернии», «Народно-юридические воззрения на брак», «Крестьянская женщина». Щодо останньої Олександра Яківна зазначила, що «ризикнула навіть написати статтю в товстий журнал про правове становище селянської жінки за матеріалами свого чоловіка» [7, 53]. Протягом 1873–1874 рр. її роботи видрукувано на шпальтах авторитетних часописів держави «Дело», «Журнал Министерства народного просвещения», а також у колективному виданні «Сборник материалов об артелях в России». Так визначилося майбутнє Олександри Яківни, яка заявила себе сформованою дослідницею, здатною до майстерної систематизації та узагальнення емпіричного й архівного матеріалу.

Додатковим спонукальним чинником активної реалізації творчого потенціалу молодій жінки вважаємо сформовану з дитинства звичку до систематичної праці, а також не обтяженість домашніми клопотами. Дітей у подружжя поки не було, і Олександра Яківна продовжувала наполегливо працювати над своєю освітою, поповнення якої вважала найважливішим життєвим завданням, а також студіювати народне звичаєве право, що становило коло її наукових інтересів [7, 52].

Нову сторінку в житті і науковій творчості О.Я. Єфименко започаткував переїзд у 1874 р. разом з чоловіком до України – спершу до Чернігова, а в 1879 р. – до Харкова. Петро Савич працював на ниві земської статистики. Як зауважила Олександра Яківна, чоловік, обираючи місце служби і вид діяльності, зважав на наукові інтереси подружжя [7, 53].

В Україні молода дослідниця з певною науковою репутацією не відхиляється від визначеної життєвої стратегії – постійного самовдосконалення, а також сформованого кола дослідницьких інтересів – студіювання народних традицій, вірувань і звичаєвого права північного регіону. Поступово О.Я. Єфименко зацікавилася формами локальної соціальної організації: від вивчення артільей переходить до походження сільської поземельної громади. На ниві соціальної історії вчена предметно зосередилася на історії землеволодіння, підсумком чого стала ґрунтовна праця «Крестьянские землевладения на крайнем севере», опублікована на шпальта «Русской мысли» (1882–1883). Пояснення фактологічного матеріалу вимагало від дослідниці самостійних наукових гіпотез задля чого вона сміливо відкидає сформовані в історіографії теми дослідницькі традиції, заперечує підходи авторитетних юристів, зокрема М.Ф. Владимирського-Буданова, А.Х. Гольмстена, С.В. Пахмана, К.П. Победоносцева, В.І. Сергеевича, аргументовано полемізує зі своїми критиками, відстоює власну концепцію першооснови руського землеволодіння у формі дольової організації. Ба-більше, в наступних роботах на основі матеріалів Архангельської губернії, України, Литви та Німеччини О.Я. Єфименко довела, що «дольове землеволодіння» є закономірним етапом розвитку не тільки слов'янських народів, але і германців. Оцінюючи свої дослідницькі здобутки, Олександра Яківна виокремлювала саме працю з селянського землеволодіння на Півночі, що забезпечила її визнання в наукових колах держави. Утім з притаманною їй скромністю завдячувала вона цим дорогоцінному матеріалу «веревних» селянських книг, що роздобув її чоловік [13].

Не полишає Олександра Яківна і культурно-просвітницький напрям діяльності. На шпальтах часописів «Детское чтение», «Слово», газети «Неделя» авторка популяризує народно-правові звичаї населення півночі. З часом ці розвідки стануть основою збірника «Исследование народной жизни» (1884). Творчий доробок Олександри Яківни визнано не лише інтелігентною читацькою аудиторією, а й фахівцями з історії, етнографії, історії держави і права. Результати невтомної працьовитості молодого дослідниці не забарилися: в тридцять шість років О.Я. Єфименко вже є членом поважних наукових установ, зокрема імператорського Географічного товариства, Юридичного товариства при Київському університеті Св. Володимира, Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.

У Харкові родина Єфименків стояла біля витоків місцевого історичного гуртка, з якого постане харківська школа української історіографії. Петро Савич та Олександра Яківна були діяльними учасниками Історично-філологічного товариства при Харківському університеті. За дорученням цієї наукової інституції П.С. Єфименко перевіз з Чернігова до Харкова архів «Малоросійської колегії», що стане основою місцевого історичного архіву і забезпечить документальну розробку історії Лівобережної України [1, 8].

Харківський період діяльності О.Я. Єфименко позначено розширенням спектру наукових інтересів дослідниці, яка відтоді присвячує свої зусилля вивченню історії України – батьківщини свого чоловіка. Вістря її пошуку скеровано на питання місцевої земської діяльності та культурного пробудження громадянства, історію української літератури і мови, звичаєве право. Олександра Яківна виступала з публічними лекціями, присвяченими українським письменникам – Г.С. Сковороді, І.П. Котляревському, Т.Г. Шевченку, для підготовки яких розробляла матеріали новоствореного харківського історичного архіву, готувала статті для «Харьковского календаря» і «Харьковского сборника», що видавав губернський статистичний комітет і редагував Петро Савич [1, 8].

Творчий тандем подружжя Єфименків став досить плідним для української історичної науки. Чоловік як і раніше, допомагав Олександрі Яківні розшукувати архівні матеріали і проблематику для її розвідок. Вона в свою чергу забезпечувала Петру Савичу наповнення статтями чергових номерів науково-популярних видань за його редакції. У розвідках дослідниці популяризувала побут місцевого населення, знаменитих уродженців і діячів краю, не оминаючи і представниць жіночої статі.

Утім досить швидко коло наукових інтересів О.Я. Єфименко виходить за межі локальної історії Слобожанщини. Вона рухається в напрямку комплексного осмислення проблематики історії українського народу. Своїм заочним керівником у галузі української історії вона вважала професора В.Б. Антоновича. Дослідниці студіює фундаментальні документальні видання «Архив Юго-Западной России», «Акты Южной и Западной России», «Акты Виленской археологической комиссии», «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русском крае», «Писцовые книги Пинского староства» тощо.

Олександра Яківна і Петро Савич стають постійними дописувачами першого українського історичного часопису «Киевская старина», що видавався з 1882 р. у Києві. Документальною основою більшості розвідок науковиці були розроблені нею матеріали Харківського історичного архіву, сконцентровані на проблематиці соціальної історії України. З часом науковою спеціалізацією, що забезпечить широке наукове і педагогічне визнання вченої, стане саме історія України.

Варто наголосити, що Олександра Яківна Єфименко – дослідниця-самоучка – завжди вирізнялася самостійністю думки. У непрості часи гонінь на українофільство вона одна з небагатьох мала громадянську мужність публічно в пресі заявити свою позицію з цього питання, тим самим стати на захист української інтелігенції й української мови [3, 407].

У Харкові Олександра Яківна не обмежує свою вчену працю підготовкою та публікацією ґрунтовних досліджень, статей, нарисів, а бере особисту участь у багатьох наукових заходах країни. Вона не лише бажаний гість, а постійний робітник та активний учасник авторитетних форумів археологів, етнографів, істориків: готує доповіді, бере участь у дискусіях, обговорює виступи колег. Зокрема, на IV археологічному з'їзді в Одесі (1884) її обрано секретарем юридичної секції. Прикметно, що в основу доповіді «Про походження общинного землеволодіння у Великоросії» на науковому форумі відомий правник професор І.Є. Енгельман поклав концепцію О.Я. Єфименко. У 1893 р. на археологічному з'їзді

у Вільно, де Олександра Яківна виступила з доповіддю «Про копні суди Лівобережної України», її зустріли овацією і вітаннями як видатну жінку. У 1902 р. у Харкові XII археологічний з'їзд обирає О.Я. Єфименко почесним головою IV секції – «Побут домашній, господарський, суспільний і військовий». Науковиця виступає з доповіддю на пленарному засіданні, як делегат Історико-філологічного товариства Харківського університету [2, 23]. У цьому ж році Московське археологічне товариство обирає Олександрю Яківну дійсним членом.

Народолобство як основа життєвої позиції О.Я. Єфименко втілювалося і на ниві щоденної культурно-просвітницької роботи в установах Харкова, а саме: публічній бібліотеці міста, видавничому комітеті «Товариства грамотності», де певний час головувала, «Товаристві взаємодопомоги трудящих жінок», організованого за її участі. Прикметною рисою членкині багатьох добровільних інституцій було відповідальне ставлення до своїх громадських обов'язків, у тому числі й уважне рецензування літератури, пропонованої до друку для читання народу.

Діяльна натура О.Я. Єфименко виявлялася в постійній готовності допомогти ближньому. Вона неодмінний учасник різноманітних благодійних акцій. Зокрема, для сприяння видавцю народних українських книжок і спектаклів, організатору хору бандуристів Г. Ходкевичу Олександра Яківна організувала грошову підписку. Аналогічну допомогу забезпечила педагогу Шведову [2, 24]. Підтримала науковиця й українське студентство столиці. У 1905 р. надруковано збірник праць її «Южная Русь» (у 2-х томах), гонорар за який видавець – «Товариство імені Т.Г. Шевченка для допомоги малозабезпеченим уродженцям Південної Росії, які навчалися у вузах Санкт-Петербурга» – акумулював у фонд організації гуртожитку та їдальні для студентів. На цей час авторитетність дослідниці визнано ще кількома поважними науковими інституціями, що обрали її членкинею (позначено на обкладинці видання – О.Д.), а саме: Московське психологічне товариство та Полтавська вчена архівна комісія [15].

Харківський період проживання (1879–1907) позначений розширенням родини Єфименків. У Петра Савича та Олександри Яківни народилося п'ятеро дітей: сини – Тарас і Петро (1884 р.н.), доньки – Олександра, Віра та Тетяна (1890 р.н.). Із Хомогорів до Харкова приїхав її брат Лука, який часто відвідував родину сестри. Квартира Єфименків була місцем зустрічі інтелектуалів, серед яких знані історики, філософи, літературознавці (Д.І. Багалій, С.Ф. Русова, О.Л. Шиманов, М.Ф. Сумцов, Я.С. Станіславський, Б.Г. Столпнер) [1, 13].

Маємо наголосити, що власного помешкання багатодітна родина Єфименків у Харкові не набула, тому винаймали квартири, часто змінюючи місце проживання. Така ситуація не в останню чергу зумовлена матеріальним становищем родини і впливала на її щоденний безпретензійний побут. Відвідувачі відзначали тісноту помешкання родини Єфименко, скрипучу канапу, допомогу слухачок по господарству Олександрі Яківні, діряві черевики господині, вовчу шубу Петра Савича [1, 13]. Вважаємо, що побутовий мінімалізм родини Єфименко був віддзеркаленням її духовної сутності – народницької філософії подружжя, маркерами якої були демократизація побуту й апофеоз самостійної праці, що зумовлювало простоту життя родини, відсутність стремління до зайвого комфорту і розкошування.

Почасти аскетизм буття став способом існування сім'ї в умовах перманентних зовнішніх викликів. Зокрема, 1887 р. приносить Олександрі Яківні додаткові клопоти: від перевтоми Петра Савича спіткала важка і тривала хвороба (спочатку нервовий удар, а потім напади епілепсії). Це позбавило останнього можливості наукової роботи, а також ускладнило службу на посаді члена-оцінювача в харківському відділенні Дворянського земельного банку. Відтоді функцію голови і годувальника переймає Олександра Яківна, а гонорари за її публікації формують родинний бюджет. За домовленістю з директором банку віддана дружина часто брала додому роботу Петра Савича і виконувала її ночами.

Невдовзі доля завдала родині Єфименків ще одного удару: від психічного захворювання померли дві старших доньки – Віра і Олександра. Молодший син Петро за участь у студентському революційному русі потрапив до в'язниці. Продовжував хворіти чоловік. Складним залишалось матеріальне становище родини Єфименків [2, 24].

За таких обставин мужню жінку рятувала наполеглива праця. Найбільш вона цінувала можливість виділяти частину свого дня дослідницькій роботі. Вона вивчала історіографічну спадщину і документи, створювала науково-популярні історичні нариси, опубліко-

вані протягом 1901–1902 рр. у Москві. Олександра Яківна взяла участь в оголошеному редакцією «Київської старовини» конкурсі щодо підготовки узагальнювального науково-популярного видання з історії України, написання якого мало забезпечити вкрай потрібні родині кошти (1000 руб). Утім понад трирічна робота над рукописом «Истории украинского народа» (1896–1899), а також кількарічна епістолярна тяжба О.Я. Єфименко з конкурсним журі за право на власну візію української минувшини і наукову гідність, виснажували життєві сили вченої. Повністю вищезазначена праця була надрукована в 1906 р. у Санкт-Петербурзі в рамках серії «История Европы за эпохами и странами в средние века и новый час» (за редакцією М.І. Кареева, І.В. Лучицького) [3, 426].

Новий етап життя подружжя Єфименків – петербурзький – настав у 1907 р., коли адміністрація Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів запросила Олександру Яківну для викладання лекцій з історії України. На цей час їй виповнилося 59 років. Дослідниця підготувала ґрунтовний лекційний курс і започаткувала семінарії з історії України для слухачок. Її лекції збирали численну аудиторію курсисток, яких вабили емоційність та яскравість подання матеріалу, оригінальність ідей, концепцій ученої, логічність та переконливість висновків. Вона також викладає на Вищих жіночих курсах при біологічній лабораторії професора П.Ф. Лесгафта, де функціонувало історико-філологічне (з педагогічним відділом) відділення.

Навесні 1908 р. пішов з життя Петро Савич – коханий чоловік, батько їхніх дітей, авторитетний наставник, який відкрив Олександрі Яківні незвіданий шлях наукових студій. Духовною розрадою для дослідниці залишалася тільки робота. З невичерпною енергією вона продовжує викладацьку діяльність на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах, контактує з багатьма курсистками, підтримує клопотання 179 слухачок щодо викладання української мови й літератури в закладі [16, 83]. Досить швидко навколо Олександри Яківни згуртувалося чимало курсисток, які працювали в започаткованому нею семінарії з історії України й історії руського землеволодіння. За її вказівками допитливі курсистки відвідували семінарії з археології, який вів її син Петро Петрович Єфименко [16, 194].

У Санкт-Петербурзі О.Я. Єфименко продовжувала активну науково-дослідницьку діяльність, вважаючи за головне завдання підготовку підручника з історії для народних училищ та середніх навчальних закладів, який видано в різних варіантах протягом 1909–1914 рр. Не полишила вона й громадську і просвітницьку роботу. На трибуні першого всеросійського з'їзду з жіночої освіти О.Я. Єфименко констатувала відсутність одностайності в соціумі щодо питання про необхідність дівчатам вищої освіти в такому ж обсязі, як і юнакам, тобто невирішеність в імперії проблеми доступності університетської освіти для жінок [17, 20].

Визнанням багаторічних заслуг Олександри Яківни на ниві дослідження історії стало надання їй у 1910 р. Харківським університетом ступеня почесного доктора російської історії (без захисту дисертації). Як зауважував ініціатор, ректор університету професор Д.І. Багалій, «думка про це виникла ще 1905 року у зв'язку із столітнім ювілеєм закладу» [1, 6]. Прикметно, що справа стосувалася присвоєння вищого наукового ступеня жінці, яка не мала вищої фахової освіти й університетський статут не передбачав права жінок здобувати кваліфікацію доктора наук. Ініціативу Д.І. Багалія схвалила вчена корпорація Харківського університету, зокрема історико-філологічного та юридичного факультетів. З ентузіазмом підтримали пропозицію і столичні професори історії і права, оскільки О.Я. Єфименко плідно викладала історію України на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах. Авторитетний професор російської історії і директор педагогічного інституту С.Ф. Платонов у листі до Д.І. Багалія наголосив на схваленні такої ідеї петербурзькими істориками, а також прохав Дмитра Івановича взяти на себе організаційне оформлення ініціативи. Знаний історик права, професор В.І. Сергеевич, підтримуючи надання ступеня доктора О.Я. Єфименко, в листі до Д.І. Багалія наполягав, що саме його авторитет як ректора Харківського університету забезпечить успіх цієї справи [1, 6]. Оцінюючи заслуги Олександри Яківни, професор В.І. Сергеевич констатував, що своєю діяльністю дослідниця змогла здолати жіночу нерівність у науковій сфері і запропонувати оригінальну концепцію витоків соціально-правових форм організації.

Скрутні матеріальні обставини 1917 р. зумовили переїзд Олександри Яківни з Петрограда на Харківщину, де на хуторі Любочка поблизу Вовчанська вона проживала з донь-

кою Тетяною і вчителювала. Її запросила давня знайома Олександра Василівна Колокольцова – дружина знаного земського діяча, міністра землеробства в уряді гетьмана П. Скоропадського. Брала своє прожиті роки, відчутними ставали проблеми зі здоров'ям, проте Олександра Яківна продовжувала багато й напружено працювати, зосереджуючи увагу на створенні підручника з історії для середніх і початкових шкіл, підготовці популярних нарисів для народу.

У лютому 1918 р. О.Я. Єфименко направила рукопис нової праці «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних» професору Д.І. Багалію. У супровідному листі науковиця окреслила головні дидактичні принципи, яких дотримувалася при підготовці підручника – популярність, доступність, подання знань з історії краю на тлі історії України та країни в цілому. Підготовкою нових підручників О.Я. Єфименко прагнула зробити свій внесок до справи «широкого ознайомлення» українських трудівників з якомога більш повно висвітленими та нефальсифікованими подіями минулого [1, 14]. Сто років минуло, а думки Олександри Яківни про те, що громадяни (народні маси й українські інтелігенти) посталої Української держави «абсолютно не знають своє історії», є наразі злободенними.

Авторитетний педагог започатковує листування з редакцією часопису «Внешкольное образование», наполягаючи на необхідності приділяти більше уваги вивченню історії, пов'язувати історичний досвід з процесами та явищами, що спричинили революційні події. Наголошуючи, що українознавство є нагальною потребою духовного життя України, вона виокремлювала в його програмі щонайперше українську історію.

Діяльна натура О.Я. Єфименко була сповнена нових планів і творчих задумів, – роки та рецидиви захворювання, що час від часу повторювались, не паралізували її енергію. Однак цим планам не судилося бути здійсненими. Події національно-визвольних змагань не обійшли стороною і далекий хутір на Харківщині. Трагічним став фінал життя невтомної трудівниці на ниві історичної науки, просвітництва і жіночого рівноправ'я. У ніч з 17 на 18 грудня 1918 р. Олександра Яківна разом з донькою Тетяною загинули від рук бандитів, відмовившись видати солдатам доньок Харківського губернського старости Неклюдова, які переховувалися в їхньому будинку [14, 619].

Висновки. Природна допитливість, наполегливе бажання пізнання навколишнього світу у поєднанні з старанністю та сумлінністю стануть запорукою відмінного навчання в гімназії, а також визначать життєве кредо науковиці – самовдосконалення і постійну працю над собою. Учителювання в Холмогорах стало для 16-річної Олександри Яківни не лише першими кроками на педагогічній ниві, а й досвідом реалізації відповідальної місії годувальника родини – матері і молодших братів і сестри.

Знайомство і шлюб з українським народолюбцем, на той час політичним засланим, Петром Савичем Єфименко став визначальним для знаходження Олександрою Яківною бажаного життєвого шляху. Допомога і настанови чоловіка – знаного етнографа й археографа – нададуть системності самоосвіті його дружині, скерують її наукові уподобання, сформуєть методологічний інструментарій. Надзвичайну працювитість і ретельність студіювання зібраного разом з чоловіком матеріалу звичаєво-правової та побутової культури народів півночі О.Я. Єфименко поєднала з вправним літературним викладом, заявивши про себе як дослідницю, просвітительку і популяризатора наукових знань.

Наступний понад тридцятирічний період життя Олександри Яківни безпосередньо пов'язаний з Україною, куди подружжя переїхало після звільнення Петра Савича від нагляду поліції. Саме українська земля – батьківщина її чоловіка виявилася благодатною нивою для дружини. Олександра Яківна слідувала обраним життєвим шляхом, де пріоритетним способом соціальної реалізації була наполеглива дослідницька праця на ниві історичної науки, підготовка і оприлюднення ґрунтовних праць, наукових розвідок у галузі соціальної історії України, активна громадсько-просвітницька діяльність. Науковиця сформулювала власну оригінальну теорію «дольового землеволодіння», стала членкинею поважних наукових товариств держави, учасницею археологічних з'їздів і доповідачкою на урочистих зібраннях.

Розроблення автентичних матеріалів новоорганізованого за участі її чоловіка Харківського історичного архіву, ґрунтовне знайомство з джерелами з історії Південної і Західної Русі, працями і підходами київської історичної школи В.Б. Антоновича, переконливість

аргументації, об'єктивність суджень науковиці, а також підготовка узагальнювальної праці «История украинского народа» забезпечили визнання фаховості О.Я. Єфименко в сфері історії України. Свідченням цього стало запрошення її в 1907 р. професором на Санкт-Петербурзькі вищі жіночі курси для викладання історії України, а також надання в 1910 р. Харківським університетом ступеня почесного доктора російської історії.

Життя науковиці демонструє вагомні результати, яких досягла жінка, натхненна шляхетною ідеєю служіння «суспільному благу», чому не завадили самостійне оволодіння майстерністю історика-дослідника, відсутність родинних статків, виконання обов'язків дружини, матері і годувальника сім'ї. Своїм прикладом Олександра Яківна Єфименко повністю спростовує поширений і донині в академічному середовищі стереотип прагнення до дослідницьких досягнень через втрату жіночості чи компенсацію невдач в особистому житті.

Список використаної літератури

1. Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури / Н.К.О. Сектор науки. Т. 10: присвяч. пам'яті О.Я. Єфименкової. – Х.: Держвидав України, 1930. – 179 с.
2. Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины / П.Г. Марков. – К.: Изд-во КГУ, 1966. – 123 с.
3. Смолий В.А. А.Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбедь, 1990. – С. 403-426.
4. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О.Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. 2000. – № 7. – С. 50-53.
5. Пивовар С. Олександра Єфименко – дослідниця України / С. Пивовар // Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – С. 58-61.
6. Kappeler A. (2010). Auto-Didact, Woman, and Katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv Historical School // *Ukrayina Moderna (Ukraine Modern)*, 6 (17), 45-76.
7. Стариков Г.М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № VI-VII. – С. 36-61. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789>.
8. Стариков Г.М. Останні листи Олександри Єфименко // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XIV-XV. – С. 65-68.
9. Стариков Г. На згадку про Олександрю та Тетяну Єфименків (від 5 березня 2013 р.) – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya>.
10. Пінчук Ю.А. Єфименко Олександра Яківна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Efymenko_O
11. Демоз Л. Психоистория [Електронний ресурс] / Л. Демоз. – СПб.: Феникс, 2000. – 512 с. – Режим доступу: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php
12. Старков В. Листи Олександри Єфименко до Федора Вовка // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / Упорядн. Кравченко В.В. - Х.: Майдан, 1999. - С.212-217. – Режим доступу: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/17_starkov.pdf
13. Толкачев В. Ф. Ученая слава, выдержанная скромность [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cultnord.ru/>
14. Платонов С.Ф. Александра Яковлевна Ефименко: Некролог // Дела и дни. – 1920. – Кн.1. – С.617–620. http://qwerqus.narod.ru/efimenko_bio.htm
15. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки Александры Ефименко / Изд. Общества им. Шевченко. – СПб.: Тип. Шмидт, 1905. – Т. 1-2.
16. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сборник статей. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – 302 с.
17. Ефименко А.Я. Из личных впечатлений и наблюдений // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1914. – Т. 1. – С. 20.

References

1. (1930) *Zbirnyk naukovo-doslidchoyi katedry istoriyi ukraïns'koyi kul'tury (Collection of the research department of the history of Ukrainian culture)*, 10 (dedicated to the memory of O.Ya. Efimenko). Kharkiv (In Ukr)
2. Markov, P.G. (1966) *A.Ya. Efimenko – Historian of Ukraine*. Kyiv (In Ukr).
3. Smoliy, V.A. (1990) *A.Ya. Efimenko: essay on life and scientific work. Efimenko A.Ya. History of the Ukrainian people*. Kyiv, 403-426 (In Ukr)
4. Pivovar, S. (2000) Problem of origin of the Ancient Rus' statehood in historical works of O.Ya. Efimenko. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy. (Ethnic history of the peoples of Europe)*, 7, 50-53. Kyiv (In Ukr)
5. Pivovar, S. (2004) Oleksandra Efimenko – female researcher of Ukraine. In I.V. Borysenko (Ed.). *Ukrainian women in the history*, 58-61. Kyiv (In Ukr)
6. Kappeler A. (2010). Auto-Didact, Woman, and Katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv Historical School. *Ukrayina Moderna (Ukraine Modern)*, 6 (17), 45-76. (in Ukr)

7. Starykov, G.M. (2009). Materials for biographies of Petro and Oleksandra Efimenko. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal (Sumy Historical and Archival Journal)*, VI-VII, 36-61. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/47952> (in Ukr)
8. Starykov, G.M. (2011). Last letters of Oleksandra Efimenko. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal (Sumy Historical and Archival Journal)*, XIV-XV, 65-68. (in Ukr)
9. Starykov, G.M. (2013). *In memory of Oleksandra and Tetyana Efimenko*. Retrieved from <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/607-hryhorii-starykov-na-zhadku-pro-oleksandru-ta-tetianu-yefymenkiv>
10. Pinchuk, Y.A. (2005). Efimenko Oleksandra Yakivna [Electronic resource]. In V.A. Smolij (Ed.). *Encyclopaedia of Ukrainian History*, Vol. 3, Kyiv (In Ukr)
11. Demoz, L. (2000). *Psychohistory* [Electronic resource]. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php St. Petersburg (in Russ.)
12. Starkov, V. (1999). Letters of Oleksandra Efimenko to Fedor Vovk. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'nturolohichnyy zbirnyk (East-West: Historical and Cultural Collection)*, 212-217, Kharkiv Retrieved from http://keui.files.wordpress.com/2010/12/17_starkov.pdf (In Ukr).
13. Tolkachev, V.F. *Scientific glory, sustained modesty* [Electronic resource]. Retrieved from <http://www.cultnord.ru/>
14. Platonov, S.F. (1920). Aleksandra Yakovlevna Efimenko: Obituary. *Dela i dni (Cases and days)*, 1, 617-620. Retrieved from http://qwercus.narod.ru/efimenko_bio.htm
15. Efimenko, A. (1905). *Southern Rus'. Essays, studies and notes of Aleksandra Efimenko*. In Publishing House of the Shevchenko Scientific Society, 1-2. St. Petersburg (in Russ.)
16. (1973) *St. Petersburg Women's Higher (Bestuzhev) Courses of 1878-1918: Collection of articles*. Leningrad (in Russ.)
17. Efimenko A. Ya. (1914) From personal impressions and observations. *Trudy I Vserossiyskogo s'yezda po obrazovaniyu zhenshchin, organizovannogo Rossiyskoy ligoy ravnopraviya zhenshchin v Sankt-Peterburge (Works of the 1st All-Russia Congress on Women's Education, organized by the Russian League of Equality of Women in St. Petersburg)*, 1, 20. St. Petersburg (in Russ.)

DRACH Oksana, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

«LABOUR GAVE YOU SCIENTIFIC GLORY»: OLEKSANDRA YAKIVNA EFIMENKO – MODERN ERA FEMALE SCIENTIST

Abstract. Introduction. *The place of honour among female pioneers of science takes a well-known historian, ethnographer, the first female Doctor of History in the Russian Empire, teacher and public figure Oleksandra Yakivna Efimenko (1848 – 1918).*

Purpose. *In modern Ukrainian historiography, there is no comprehensive work on understanding of the personality of the prominent scholar. The purpose of this article is to study the life and work of O. Ya. Efimenko through psychohistory and gender analysis.*

Results. *The analysis of sources gives grounds to state that O. Ya. Efimenko was born on May 30, 1848 in the village of Kuzomen, Kolsky Uyezd of the Arkhangelsk Governorate. In 1864 she began her career as a teacher at the two-class parochial school in the town of Kholmogory, Arkhangelsk Governorate. The young teacher bent all energies to self-development. Meeting with political exile Petro Savich Efimenko defined the future of the woman. She became an assistant in his research studios, and later she became his wife. O. Ya. Efimenko studied archival materials, explored customs of the peoples of the North. Her publications started appearing in local and capital press.*

A new page in the life and work of O. Ya. Efimenko was opened in 1874, when she together with her husband moved to Ukraine – at first to the city of Chernihiv, and in 1879 – to the city of Kharkiv. The scientist focused on social history, justified her concept of shared land ownership. She was an active figure in the scientific, cultural, educational and public life of the region, and devoted much effort to the study of Ukrainian history.

Since 1907 O. Ya. Efimenko taught the history of Ukraine at St. Petersburg Women's Higher Courses. In 1910 she was awarded the degree of Honoured Doctor of Russian History by the Kharkiv University. Difficult material situation made Oleksandra Yakivna move in 1917 to Kharkivshina, where she died from the hands of bandits in 1918.

Conclusion. *Settings for priority of the inner / spiritual over the external / material, formed in her childhood, became the core of the personality of Oleksandra Yakivna. Natural curiosity, persevering desire to know the world around, combined with thoroughness and conscientiousness, will become a guarantee of excellent education at the gymnasium, and will determine the life credo of the scientist – self-improvement and self-cultivation.*

Key words: *Oleksandra Yakivna Efimenko, populism, female scientist, Honoured Doctor of Russian History.*

*Одержано редакцією 11.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*